

PSYCHIKA ČLOVĚKA – Z ČEHO VYCHÁZEJÍ ZÁKLADY ETIKY

Pavel Říčan, Psychologický ústav AV ČR, Etické fórum ČR

Vážení,

Přijal jsem s radostí pozvání na tuto konferenci, především proto, že ji pořádá organizace, která tak energicky prosazuje humanistickou etiku v praxi. Připravil jsem si několik myšlenek, které by snad mohly vzbudit zájem a diskusi, ať už tady a teď, nebo někde jinde někdy později. Protože mám jen pár minut a protože toto není vědecká konference, budu hodně zjednodušovat.

Začnu dvěma poznámkami k tomu krásnému tématu, které jste mi zadali. V názvu mého referátu je **slovo „etika“**. Když se nad tím zamyslíme – mělo by tu vlastně stát „morálka“ nebo „mravnost“, protože přece jde o mravní život spíše než o nějakou teorii. **Etika je obor filosofie** nebo vědy, který se zabývá zkoumáním mravního života. V etice jde o to, jaké mravní zásady a normy platí a proč platí. V názvu mého referátu je tedy chyba. Přiznám se ale, že se této chyby při různých příležitostech sám dost soustavně dopouštím. Význam slova „mravnost“ a ještě více „morálka“ se totiž posunul proti tomu, co je v učebnicích. Ta slova dostala ošklivou konotaci, spojujeme si s nimi hned příkazy a zákazy, zvláště sexuálního rázu. Morálka se ztotožňuje s legalismem, se systémem, který se snaží pro každou situaci stanovit určité správné chování. Takže když se chci domluvit s běžnými posluchači, například s učiteli, říkám „etika“ místo „morálka“. Nejsem v tom sám. Když se např. snažíme prosadit do škol **samostatné hodiny mravní výchovy**, používáme zásadně, a to i oficiálně, výraz „etická výchova“. Ono nakonec i to slovo etika mnohým vadí, například rodičům, kteří chtějí, aby jejich děti měly hlavně ostré lokty, a za pojmem etiky správně tuší slušnost, ohleduplnost, vstřícnost, nebo – nedejbože – dokonce obětavost. Proto někdy lstivě užíváme pro mravní výchovu mimikry v podobě krycího názvu „trénink **komunikačních dovedností**“. I s tím někdy narazíme, protože rodiče i učitelé často cení jen předměty jako angličtina, matematika a finanční gramotnost. Často se tak ale k dětem přece jen dostaneme, a pak je můžeme vést k tomu, aby komunikovaly slušně, vstřícně, s porozuměním vůči tomu, s kým komunikují atd., což je samozřejmě mravní výchova.

Teď ještě poznámku **ke slovu „psychika“** v názvu mého referátu. Psychologie je věda dvou tváří. Jedna její tvář je obrácena k **přírodním vědám** a k technologii, která na přírodních vědách staví. Tato psychologie užívá co nejvíce laboratorní přístroje a matematiku, zaměřuje se co nejvíce na objektivně pozorovatelné, pokud možno měřitelné chování, a toto chování se snaží vykládat za pomoci co nejjednodušších modelů. Tato psychologie hledá způsoby, jak člověka, jeho prožívání a hlavně chování, utvářet,

formovat. Užívá se přitom známého jednoduchého učení, které nazýváme podmiňování a které funguje u člověka na stejném principu jako např. u laboratorních potkanů. Známe to z Pavlovových pokusů se psy, ostatně geniálních, všechna čest. Často přitom jde přímo o **manipulaci**, např. pomocí agitačních a reklamních triků. Do tohoto kontextu, do této psychologie, se nejlépe hodí pojem psychika. Je sice odvozen z nádherného řeckého slova PSÝCHÉ, tj. duše, ale dnes se užívá ve smyslu co nejbližším přírodovědě. Pojem psychika, jak se používá v moderní psychologii, by se snad dokonce dal i definovat.

Druhá tvář psychologie je obrácena **k humanitním oborům**, jako je teorie umění, historie, filologie, filosofie a ovšem také teologie. Pro tuto psychologii je typické **slovo „duše“**. Duši smysluplně definovat nemůžeme, ale rozumíme si, když o ní mluvíme, když to slovo užíváme. Když se nad tím zamyslíte, vidíte hned, že slovo duše poukazuje k jádru osobnosti, k lidské důstojnosti, ke svědomí, ke smyslu života, k tajemství, k dobru a zlu, k odpovědnosti a svobodě. Zatímco **psychiku formujeme, o duši pečujeme**. Slovo duše se považovalo – a v některých oborech psychologie se dosud považuje – skoro za neslušné, protože zní málo vědecky. Ale psychologové, kteří se zabývají nejpodstatnějšími otázkami lidského života (Jung, Maslow) ho klidně užívají. V naší postmoderní době přibývá psychologů, kteří se ho nebojí (samozřejmě také šarlatánů, kteří mají u veřejnosti „zelenou“ a kteří také hovoří o duši velmi rádi).

V moderní vědě platí – a je to skoro posvátný princip kánonu moderní vědy – že zkoumáme to, co je, nebo jak svět funguje, ale **nehodnotíme**. Ptáme se, co je pravda, čímž myslíme, co odpovídá skutečnosti, ale neptáme se, co je správné, co **má být**. Nanejdříve zkoumáme, co lidé **považují** za správné. Tím se pilně zabývá sociologie i psychologie. Vědci ovšem říkají, že sama otázka správnosti, tedy co opravdu je správné a dobré konat – to že je „problém pro filosofy“. Ale postmoderní humanistická psychologie se nenechává tímto způsobem omezovat. Humanistická psychologie hledá cesty k tomu, jak ve výchově a v psychoterapii lidem pomáhat k tomu, aby realizovali ideály svobody, autentičnosti, opravdových mezilidských vztahů, aby rozvíjeli to nejlepší a nejcennější, co v sobě mají, aby uskutečňovali to, co v nich je jako možnost.

Ale pojďme už k té vlastní otázce, kterou jste mi tématem tohoto referátu dali. Kde jsou v lidské bytosti ty základy etiky, vlastně tedy mravnosti, mravního života?

Tak především jsou tady **prosociální instinkty**. Instinkt, to je něco, co máme v genech a co se během života postupně vynořuje, co mocně působí na naše chování, cítění i myšlení. Z instinktů se pak během individuálního vývoje formují tzv. pudy, např. mateřský pud nebo sexuální pud, na kterém, jak známo, postavil svou teorii Sigmund Freud. Ve starší psychologii převládal názor, že člověk je – na rozdíl od zvířat – **bytosť chudá na instinkty**, že se v podstatě řídíme rozumem a tím, co jsme se naučili, co do nás – abych tak řekl – vložila výchova a všechny vlivy, kterými na nás působilo naše okolí. Dnes bychom tento názor vyjádřili tak, že rozhodující je, jak jsme výchovou naprogramováni. **Věřilo se, že pudy jsou čistě egoistické** a že výchova spočívá v jejich krocení, protože se musíme krotit jak ve vlastním zájmu, tak v zájmu společnosti.

Společnost nám vštěpuje, technicky řečeno zabudovává do nás **kontrolní mechanismy**, zvláště svědomí. (Mimochodem, podle psychoanalytiků opravdu zralý, rozumný člověk sice registruje, co mu říká svědomí, ale rozum staví výš než svědomí. On totiž ví, že svědomí do něj bylo zabudováno v raném dětství, bývá infantilní a jeho hlas nemusí mít vždycky pravdu, může sloužit krocení jeho přirozených přání v zájmu společnosti.)

Dnes víme, že **člověk je tvor velmi bohatý na instinkty**. Na rozdíl od zvířat se ovšem u nás instinkty většinou neprojevují stereotypním, vždycky stejným chováním, ony řídí naše chování, a samozřejmě také naše city a myšlenky, jaksi z hloubky. Jsou **hlasem přírody v nás**. Když ten hlas posloucháme, cítíme se dobře, dostáváme odměnu v podobě endorfinů. Když se vzpíráme, pociťujeme neurčitou, ale někdy silnou úzkost. No a ten hlas přírody nás někdy pudí k sobeckému jednání, jindy ale stejně silně vyžaduje prosociální chování, solidaritu, vstřícnost, ochotu pomáhat. Masaryk prý kdysi prohodil, nebo to dokonce napsal, že politika bez morálky je zoologie. To bychom už dnes neřekli, protože víme, že příroda v nás není nemravná. Jak se zvíře zachová, to záleží na situaci, protože každý instinkt určuje reakci, odpověď organismu na nějakou určitou situaci. A psychologii máme samozřejmě na to, aby tuto dynamiku, tuto silohru instinktů zkoumala. Na základě tohoto zkoumání by pak měly vznikat návody, jak ty prosociální instinkty podporovat a ty, které vedou k antisociálnímu chování, přesměrovávat, ošklivým slovem řečeno chytře kanalizovat tak, aby alespoň neškodily.

Lidské instinkty odpovídaly nejlépe životu **v afrických rovinách před nějakými 50 tisíci lety**, kde živočišný druh homo sapiens sapiens žil, nejspíše ve skupinách velkých asi jako menší vesnice, a odkud se pak rozšířil po celé planetě. Instinkty se vyvíjejí velmi, velmi pomalu a není šance, že by dohnaly vývoj techniky, civilizace a kultury. Například instinktivní regulace agresivity, která dobře sloužila životu v době pěstních klínů, nemůže vyhovovat ve věku velkoměst a mezikontinentálních raket. To nám velmi důrazně kladl na srdce Konrád Lorenz už před půlstoletím.

Z toho, co víme o lidských instinktech, zvláště o těch prosociálních, vyplývá jeden důsledek, který má velký význam pro společenský život: **základní model moderní ekonomie je scestný**. Homo oeconomicus, to je podle tohoto ekonomického modelu tvor, který se důsledně řídí svým osobním, nanejvýš ještě rodinným zájmem. Věří se pak, že neviditelná ruka trhu řídí svět tak, že z těch individuálních sobeckých zájmů rezultuje společný blahobyt. Tomáš Sedláček o tom nedávno vydal celou knížku, ve které dokazuje, že otcové moderní ekonomie to vymysleli o dost jinak. Ani Epikuros, klasik hédonismu, se nedíval na lidskou motivaci tak cynicky jako hlavní proud moderní ekonomické teorie.

Mravnost, nebo líbivěji řečeno etika, má tedy své základy v instinktech. Víme ovšem, že instinkty, příroda v nás, to ani zdaleka není to jediné, co řídí náš mravní život, resp. naši etiku. Je tu samozřejmě **společnost, její civilizace, kultura a náboženství**, a také věda a její modely, např. ten nešťastný bludný model homo oeconomicus. Příroda v nás představuje jakési mantinely, ve kterých se pohybuje jak vývoj společnosti, tak vývoj individua. Přesněji řečeno, příroda a společnost působí v charakteristické vzájemné

interakci a z této interakce pramení náš mravní život.

Ty mantinely bychom si mohli představit ve tvaru známých U-ramp, na kterých se prohánějí skejťáci. Když se pokusíme z takového mantinelu vybočit, on nás vrátí – někdy za cenu karambolu. Když se nám ovšem povede ten mantinel prorazit, tak to je pak katastrofa.

Někdy si nejsme jisti, co v nás ještě je příroda, a co už kultura. Některé myšlenky a ideály, ať už ušlechtilé nebo zhoubné, destruktivní, dovedou **uchvátit lidskou duši** s takovou silou, probudit takové nadšení a tak mocně určit celou životní cestu člověka, že se nám zdá: Tady musí být něco v lidské přirozenosti, co těmto myšlenkám nebo obrazům odpovídá, nějaká vloha. Tyto vlohy se někdy nazývají **archetypy** a máme celou školu hlubinné psychologie zvanou archetypová psychologie. Když v nás začne působit archetyp, cítíme, že tady jde o něco absolutního, o něco, co přesahuje běžnou zkušenost, každodenní zájmy a starosti i radosti. Tradičním slovem řečeno, jde o **posvátno**. Posvátno ovšem neznamená automaticky dobro, a vůbec už ne ochočené dobro naší konvenční morálky. Archetyp může člověka inspirovat k bezuzdnému průlomu smyslových vášní, jak se s ním setkáváme třeba v dionýsovském kultu. Jestliže se aktivizuje jiný archetyp nebo nějaká konstelace archetypů, může celý národ, třeba i stojící na vrcholu dosavadní civilizace a kultury, propadnout šílenství, jakým byl u nás v Evropě nacismus nebo komunismus, podle Junga dvě největší duchovní katastrofy minulého století.

Archetyp dobra a zla patří k základním faktorům mravního života nebo – chcete-li – etiky. Možnost **oddát se celou svou existencí ideálu etického dobra** některé lidi fascinuje natolik, že zcela ovládne jejich životní cestu. Závrať budící svůdnost má ovšem i myšlenka – řečeno velmi výstižným obrazem – **upsat se zlu**. To jsou extrémy, krajní typy: na jedné straně světec, na druhé ten, kdo je posedlý démonem sadistické destrukce. Ale i u lidí docela nenápadných jsou tyto ideály a síly ve hře, i když jde – zase obrazně řečeno – jen o jakousi ozvěnu toho, co se děje v duších těch vyvolených, anebo, dovolíte-li, i v duších zavržených, zcela propadlých zlu. Etická výchova hodná toho jména musí s těmito dimenzemi počítat a zacházet, nemůže spočívat jen v pragmatickém vysvětlování, zdůvodňování a vštěpování konkrétních pravidel, příkazů a zákazů. A totéž platí i pro vedení vlastního mravního života každého z nás, i když máme svá formativní mladá léta daleko za sebou. Existenciální osudová rozhodnutí mezi zbabělostí a statečností, obětavostí a „hrou na jistotu“, mezi sladkostí pomsty a riskantním odpuštěním mohou potkat kdykoli kohokoli z nás.

Téma, které mi bylo zadáno, bylo formulováno obecně, skoro mimočasově. Já ovšem beru jako součást zadání i název této konference, kde je podtitul – **příčiny a možná východiska z dnešní krize**.

Už mnohokrát jsme všichni slyšeli, že podstatou krize, kterou naše společnost prochází, je krize mravní. Je to takové masarykovské hodnocení, máme ho i v mottu této konference, v tom úryvku z projevu Tomáše Bati před 77 lety, říká to tak Václav Havel a mnozí před ním i po něm. Snad je to pravda. Když to řekne skutečná osobnost se

státnickou autoritou, a když k tomu dodá přesvědčivé povzbuzení jako Tomáš Baťa, tak to беру. Ale bojím se, že už se z toho stává klišé. Zní to tak ušlechtilé! A ten, kdo to řekne, si připadá, že když to objevil, tak je v jistém smyslu nad tou bídou, a je tedy o něco maličko lepší než ti ostatní.

Tak mi povězte, co přesně tou mravní krizí rozumíte!

Obyčejně se tím rozumí nízká úroveň mravnosti, mravní úpadek. Tomáš Baťa v tom projevu užil výraz **mravní bída**. Ale v čem ta mravní bída spočívá? Jde o to, že se lidé nechovají, jak by měli, že se mnoho krade, lže a podvádí, že je mnoho násilných činů, rozvodů, potratů, zneužívaných dětí? Nebo nám víc vadí sexuální anarchie a rozšířenost pornografie? (Mimochodem – z nějakého důvodu pornografie vadí moralistům víc než zhoubnější mediální předvádění a glorifikace násilí.) Nebo se víc děsíme neúcty ke stáří, neúcty k mrtvému tělu? (Stále více lidí odmítá pohřbívat své zesnulé a nechávají na nemocnicích, aby se nějak zbavily toho, co se jim jeví jako pouhý biologický odpad.) Máme se trápit tím, že mravními hodnotami, které nám jsou svaté, se lidé neřídí – anebo tím, že se ty hodnoty neuznávají, že mizí z výchovy? Anebo spočívá mravní bída v nějakém bazálním nedostatku mravního vědomí a cítění? Je to tak, že lidé dnes nechtějí být dobří, myslí jen na svůj prospěch, že jsou méně soucitní, více svévolní a otrlí, orientovaní na požitky místo na ideály?

My se snažíme **porovnávat celkovou úroveň mravnosti** různých generací, různých zemí, různých společenských vrstev, respektive děláme různá prohlášení, která se toho týkají, například že za první republiky byly mravy na vyšší úrovni než dnes. Stížnosti na zkaženost doby a velebení dob minulých, to zde bylo odjakživa. Já se tomu nechci posmívat. Jsem přesvědčen, že skutečně v dějinách byly doby úpadku a doby, kdy se společnost mravně vzpamatovávala – i když to nedovedeme nějak exaktně měřit a srovnávat. Možná bychom měli, alespoň přibližně. Možná by se pak ukázalo, že jsme na tom dnes tady v Česku opravdu bledě, možná bychom zjistili, že na tom suma sumárum nejsme až tak hrozně.

Chtěl bych vám nabídnout **jiné pojetí mravní krize**, než je mravní bída nebo mravní úpadek. V psychologii hodně pracujeme s pojmem **vývojová krize**. Nejvýraznější je krize dospívání, adolescentní krize. To je děj, kdy dochází ke kvalitativní přeměně osobnosti, k jakémusi přerodu, často bolestnému a dramatickému, možná stejně radikálnímu, jako je přeměna housenky v motýla. Krizí je nutno projít na cestě k dospělosti a nikde není psáno, že to musí dobře dopadnout. Něco podobného platí pro mravní vývoj společnosti. I zde je třeba krizí projít, cesta zpět znamená úpadek. Cesta dopředu je otevřený příběh. Nevíme, jak to dopadne. Na zákonitý pokrok nevěříme. Je to na nás. Doufejme, že je to ještě alespoň trochu na nás.

Když otevřete noviny, je to, jako kdybyste zvedli poklop žumpy. Když noviny zavřete a díváte se pozorně kolem sebe, uvidíte stovky, spíše tisíce neziskových organizací, ve kterých se dělá spousta krásných věcí pro pozvednutí mravní úrovně v této zemi. Více se dělá, než se mluví. Charita, kultura, politika. Namátkou mohu jmenovat například Bílý kruh

bezpečí, který pomáhá obětem trestné činnosti. Tam se dělá spousta dobré práce, obětavě a chytře.

Pan profesor Motyčka bude za chvíli mluvit o etické výchově a určitě nám poví také o malé neziskové organizaci **Etické fórum**, ve které mám to potěšení s ním spolupracovat. Na naší konferenci by bylo na místě pohovořit o soutěži „Podnik fair play“, kterou Etické fórum každoročně organizuje. Mně je ovšem profesně bližší pedagogická větev Etického fóra. Podařilo se už vyškolit přes 800 učitelů tak, že dosáhli aprobace pro výuku etické výchovy a děláme, co můžeme, aby přibývalo škol, které z vlastní vůle zavádějí **etickou výchovu jako samostatný nepovinný předmět**. To je hnutí, které jde zdola. U školských úřadů a etablovaných pedagogických teoretiků naráží spíš na odpor, přestože ve většině evropských zemí na všechny světové strany od nás je etická výchova dokonce povinným předmětem – často pro děti, které nechodí na náboženství.

Tou **zmínkou o náboženství se dostáváme znovu k tématu mravní krize společnosti**. Při vší úctě a při vší oddanosti duchovním základům a tradicím evropské kultury a civilizace se nemůžeme vyhnout otázce: Vede z krize cesta zpátky? Nebo lépe: Je cesta zpátky cestou z mravní krize? Spousta lidí by se např. chovala poctivěji a slušněji, kdyby se báli pekla. Ale pekelné plameny pohasly – chcete je snad znovu rozdmýchat? Snad ještě někdo dokáže se zbožnou myslí zpívat „Pokorně líbám ruku Tvoji, i když mě časem švihává ...“ (to je citát z evangelického kancionálu). Snad to někoho povzbudí k pokorné poslušnosti, což je jistě neocenitelná tradiční ctnost, ale je tady nějaký katecheta, který by měl odvahu učit takovéhle verše děti? – Tradiční morálka fungovala z velké části legalisticky, šlo o soubor konkrétních příkazů a zejména zákazů. My chceme sami objevovat mravní normy a hodnoty, které dokážeme uznávat, které přijmeme, protože nás osobně přesvědčí. Odmítáme každé tabu, pokud neprožijeme hrůzu z možnosti, že bychom právě toto tabu porušili. Autenticita, osobní opravdovost založená na bezohledném propátrání hlubin vlastního nitra, to je pro nás nejvyšší hodnota. Zmizela posvátná bázeň před transcendentní autoritou, která člověka drtí svou nekonečnou mocenskou převahou. Snad najdeme nové posvátno v autentickém vztahu k druhému člověku, ať už je to vztah vděčnosti, obdivu nebo soucitu. – Takhle nějak vidím (telegraficky řečeno) pohyb evropské duše, který by mohl být cestou z naší mravní krize.

A to je hlavní myšlenka, vlastně jediná, na které mi dnes záleží: Ta mravní bída, ten náš oprávněný nářek, ten chaos, ten rozpad norem a hodnot, i to naše bezradné tápání – to je **nevyhnutelná součást proměňující krize**. Právě touto krizí je nutno projít – a věřím, že procházíme – k duchovní obrodě, která je naší nadějí.